

A SZÓLÁSOK GRAMMATIKÁJÁHOZ

ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA

A frazeológiai egységeknek csak egy részét alkotják a szólások, de az állandó szókapcsolatok között a legfontosabb és legszínesebb csoportot. Meghatározásában a lexikai és szemantikai oldalt emeli ki O. NAGY GÁBOR [1], de ő is és más szerzők is [2] fontosnak tartják a grammatikai vizsgálódást, a szólások nyelvtani alkatának alaposabb megismerését, jobb megértését. A szólások ugyanis szavak állandó kapcsolatai, összetartozásukat nyelvtani viszonyító elemek biztosítják. Az eddigi rendszerezésekből kitetszik, hogy a szólást ki alakja, ki jelentése, ki használati funkciója szerint közelíti.

Példa erre, hogy az *itatja az egereket; elveti a súlykot; megüti a bokáját*;* stb. szólásokat FÁBIÁN PÁL „igés szerkezetek”-nek nevezi, amelyek a mondatba ragozás útján beilleszkednek [3]. Ugyanezeket O. NAGY GÁBOR „egyszerű szólásoknak” tartja, melyek igét is tartalmaznak, és magukban véve is igei jelentéstartalmúak [4]. Emellett — szerinte — van főnévi értékű pl. *telhetetlen papzsák, anyám-asszony katonája*; melléknévi értékű pl.: *burokban született; rongyon gyült*; — és határozói értékű pl. *suba alatt; saját szakállára*; — szólás is, és mind az „egyszerű”-nek nevezett csoportba tartozik. ZÉKÁNY IMRE uzgorodi nyelvész ezeket olyan frazeológiai szerkezeteknek tartja, amelyek felépítésük alapján „elkülönülő szókapcsolatok”, s a mondatrészek funkcióját töltik be. „Nyílt szókapcsolatok, amelyek viszonylag állandó alakban beépülnek a mondat tartományába” [5]. Sajnos kiderül, hogy nemcsak a szólásokat, hanem egyéb szókapcsolatokat is vizsgálata körébe sorol, s így nem tűnik egyértelműnek a szólásokról alkotott véleménye.

Valamennyi szerző külön kategóriát teremt a mondat alakú szólások számára, s ezeket vagy tovább bontja egyszerű és összetett mondatra, s a beszélő szándéka szerint is besorolja, [6] vagy kiegészítésre nem szoruló mondatnak tartja [7]. Ilyenek pl.: *Kibújt a szög a zsákból! Pap se beszél kétszer! Zsindely van a háztetőn! Most ugrik a majom a vízbe!* stb.

A szólások minden nyelvnek sajátos alakulatai, s az összetettség fontos jellemző tulajdonságuk, ezért külön kell vizsgálnunk jelentéstani és nyelvtani alkatukat is. A *Kibújt a szög a zsákból* szólás grammatikailag mondat, jelentésének azonban három szintje lehet így:

Az első szint — a mondatot alkotó szavak szó szerinti jelentése.

Második szint — a szólás jelentése ('kiderült, kitudódott').

Harmadik szint — a szövegbe illesztett, a szöveggörnyezethez alkalmazkodó szólás alkalmi jelentése. Pl. „...ha játszotta azt, olyan jól játszotta,

* A szótárból vett példák mindegyike a [4.] jelzésű gyűjteményből való.

hogy igaznak kell lenni, mert ha *a szeg* nem *bújik ki a zsákból* soha, amíg a zsak tart, okvetlenül úgy kell venni, hogy nem volt benne szeg.”

(MIKSZÁTH, Jókai Mór élete és kora) [8]*

A szólásmondat szavakból szerkesztett mondategység, amelyből az első szintű jelentés is elővillan, a második szintű dominál, de a harmadikkal, az alkalmi jelentéssel, egyszerivé, egyedivé teszi az író a közösség által teremtett és használt szókapcsolatot.

Megkönnyítené a további kutatómunkát, ha a jelentés mellett sikerülne egységes alapról indulva rendet felismerni, találni a szólások grammatikai természetében is.

Kiindulási alap lehet, hogy a változatokban élő szólások szótározhatók, a szó-tározásban jelentkező szótári egység neve „szóláslexéma” lehetne [9]. E név a szólások eszmei alakját jelentené, mely lexéma ugyan jelentésében, felhasználási értékében, rögzíthetőségében, de glosszéma, szintagma, sőt mondat grammatikai természetében.**

Azt feltételezzük, hogy a szólások megjelenési formája:

Szólásglosszéma = egy mondatrésnyi nagyságú alakulat.

Szólásszintagma = egy szerkezetes mondatrésnyi alakulat.

Szólásmondat = legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulat.

Vizsgáljuk meg behatóbban e szerkezetek közül az első kettőt.

Szólásglosszéma

„A glosszéma a mondatba kerülésre alkalmas módon van megszerkesztve (illetőleg ilyen értéket hord), tehát fogalmi jelentésmagot és mondatbeli viszonyhelyzetet is kifejez.” [10]

A szólásglosszéma definíciója ezzel azonos lehet, csak a „fogalmi jelentésmag” fentiekben említett három jelentésszinten valósul meg.

Példák: *Egy füst alatt* = 'együttal, ugyanazzal a fáradsággal'
Szöszön, boron = 'olcsó áron, potom pénzért'
Suba alatt = 'titokban, suttyomban'
Ebestül, macskástul = 'minden pereputtyával v. mindenestül'

Akár a névutós — *füst alatt*; *suba alatt*; *szür alól* — akár a raggal viszonyított nomen: *szöszön*, *boron*-típus is a szólásglosszéma, mint ilyen nagyságrendű szerkezet további viszonyítás csekély lehetőségével többnyire változtatás nélkül kerülhet a szövegbe.

Pl.: „Írj *egy füst alatt* arról is: hát a könyvárusokkal hogy szokott az író alkuba ereszkedni?

Kell-e folyamodványt adni be, s tyúkot vagy nyulat vinni?”

(ARANY JÁNOS levele Petőfi Sándornak) [11]

„Mária *egy füst alatt* pedig azt hirdette ki, hogy aki Körthy Ferenckét élve vagy halva elhozza, száz arany jutalmat kap tőle.”

(MIKSZÁTH: Urak és parasztok) [12]

* A Mikszáth idézeteket RAISZ RÓZSA doktori értekezéséből vettem szíves beleegyezésével [8].

** A mondattani megjelölések itt is és a továbbiakban is a DEME LÁSZLÓ által (A mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata Bp. 1971.) használt jelentésükben szerepelnek.

„Ad vocem... vagy ad literas V. J. Tudod-e, hogy már elkezdte az oldalbarúgásokat amúgy *szűr alól*.”

(ARANY JÁNOS levele Petőfi Sándornak) [13]

„Ha lapotok megbírja az áldozatot tegyétek — vagy akarom mondani vegyétek meg. A'ki vesz, annak lesz, a'ki nem vesz, beteg lesz. Oda adom *szőszön, boron*, csak ne vesszen már kárba, ha megcsináltam.”

(ARANY JÁNOS levele Petőfi Sándornak) [14]

A glosszéma alakulatú szólások száma — a többiekhez viszonyítva — kevés. Feltételezhetjük, hogy ezek is teljes mondatban születtek, állandósultak, majd rögzültek a jelenleg ismert nagyságrendben. Létfelmájuk most is a mondat, azaz valamilyen határozóként — mondatrészként, vagy szerkezettag formájában — vesznek részt a mondat szerkezeti fölépítésében. Szófajuk legtöbbször nomen, melyet névutóval vagy raggal viszonyítunk.

Szólásszintagma

„A mondattanilag szerkesztett mondatfunkciós részt nevezük szintagmának, amely több glosszémából szerkesztett részegység. A szintagma két glosszémának alárendelő kapcsolata, melyek közül legfőljebb az egyik állhat mondat szinten.” [15]

E grammatikai alakulat a szólások körében is fellelhető, így kínálkozott a szó-lásszintagma elnevezés. Létrejöttét azzal magyarázhatjuk, hogy a mondatban állandósult valamelyik szerkezetes rész, s a fejlődésnek egy meghatározott fokán ez az állandósult rész egészében emelhető ki a mondatból, hogy szükség szerint másik mondatba illeszthető legyen. Az összeforrottság azonban olyan mértékű, hogy a nyelvhasználat csak egészében fogadja el a kérdéses szintagmát. A grammatikai szerkezeten kívül a jelentés a „második jelentésszint” is biztosítja a kohéziót.

Igen változatosak, sokszínűek az ide tartozó szólások: *Csáky szalmája; Saját szakállára; Fából vaskariká; Az apostolok lován; Eben guba; Veszett fejsze nyele; Ötödik kerék; Mátyás lustája; Telhetetlen papzsák; Anyámasszony katonája* stb.-t sorolhatnánk ide.

A szó-lásszintagmák a vizsgált szólások tanúsága szerint úgy látszik nagy részben jelző értékűek, tehát szerkezettagok; de lehetnek mondat szintű részek, azaz mondatrész értékűek is.

Nézzük meg hogyan illeszkednek vissza a mondatba a szó-lásszintagmák, hogyan használhatók:

1. „Egyébiránt a kiadás *saját szakállamra* is megtörténhetnék, miután fel vagyok hatalmazva...”

(ARANY JÁNOS levele Madách Imrének) [16]

A szó-lásszintagma az első mondat egység része, nyelvtani szerkezetét tekintve az állítmányhoz kapcsolódó szerkezetes határozó. Tehát a mondat elemzés szintjén:

Á (állítmány) = megtörténhetnék
A (alany) = a kiadás
xH (szerkezetes határozó) = saját szakállamra

$$\begin{array}{ccc} & \text{Á} = M_1 & \\ & \downarrow & \downarrow \\ \text{A} = M_2 & & \text{xH} = M_2 \end{array}$$

A mondatelemzés síkja alatt a szerkezeti elemzés szintjén

$$\begin{array}{c} \text{xH} = M_2 \\ \downarrow \\ \text{j} = \text{sz}_1 \end{array}$$

A szólásszintagma is úgy viselkedik a mondatban, mint bármely szintagma, további részekre tagolható: előtagra és utótagra. A „szakállamra” utótag esetleg a paradigma sorból más számú és személyű végződést is fölvehetne — szakállára, szakállunkra stb. — a mondat tartalmának megfelelően.

A jelentése (második szintű) 'megbízás v. engedély nélkül, a saját felelősségére'.

Itt alkalmi jelentése (harmadik szintű) 'a kiadás saját felelősségére is megtörténheték'.

2. A második példa további bizonyíték a szólásszintagmák grammatikai hajlékonyságára:

Az apostolok lován = 'gyalog' jelentésben használt szólás;

„S ezzel megeresztette *az apostolok lovait*. Hopp, hopp! még ugrott is néha egyet, mint a kecskébak.”

(MIKSZÁTH KÁLMÁN, Tavaszi rügyek) [17]

A szólásszintagma mondatba szerkesztését máshogy végzi az író, mint azt a szó-tári alak alapján elképzelnénk. A „lován” azt feltételezteti, hogy szerkezetes határozója lesz a mondatnak, de nem így történik. Az utótag ragja a mondatba kapcsolás eszköze, és nem kötött, hanem szabadon változtatható. Lehetne: *az apostolok lovát; lován; lovával; lovának; lova* stb., s így a mondatban is más és más szerepet tölthetne be. A fenti MIKSZÁTH-idézet így bontható mondatrészekre:

$$\begin{array}{l} \text{Á} = \text{megeresztette} \\ \text{xT} = \text{apostolok lovait (szerkezetes tárgy)} \\ \text{H} = \text{ezzel} \end{array}$$

$$\begin{array}{ccc} & \text{Á} & \\ & \downarrow \downarrow & \\ & \text{H} \quad \text{xT} & \end{array}$$

A szerkezetes tárgy szerkezettagja birtokos jelző

$$\begin{array}{c} \text{xT} \\ \downarrow \\ \text{j}_b = \text{sz}_1 \end{array}$$

A szintagmák szerkezeti felépítéséből következik, hogy különböző szinten kapcsolódnak a mondatba; mondat szinten, szerkezettag szinten. (Jelen esetben az utótag mondat szinten; az előtag szerkezettag szinten.)

Ez a szerkesztési mód nem törvényszerű, lehetne ezt a szólásszintagmát szerkezettagként is beilleszteni a mondatba, de akkor a részei mint szerkezettagok is más szinten állnának (az egész egy szinttel lejjebb).

3. Megtörténhet, hogy a mondat alánya (szerkezetes alany) lesz a szólásszintagmából.

„No, de, *veszett fejszének a nyele* megvan, 68 forint híján a többi részint már megkaptam, részint ezután megkapom, s ez úttal tisztában vagyok.”

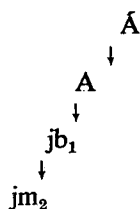
(ARANY JÁNOS levele Tompa Mihálynak) [18]

(Szótári alakja: *Vesztett fejsze nyele* = /'valamicske megtérül a kárból' Lásd: [6].

\bar{A} = megvan

$x\bar{A}$ = veszett fejszének a nyele

azaz:

Ez a szólásszintagma 3 szintű — 1 tagja a mondat szintjén van („a nyele”) 2 pedig a szerkezettag szintjén, méghozzá sz_1 és sz_2 szinten.

A példamondatban előforduló jelentése 'valami megtérült a kárból' (Értelmezés tőlem Rné)

4. A magyarban nem ritka a nominális 'állítmány, megeshet, hogy a nomen egyúttal egy szólásszintagma utótagja.

„Egy szívességre kérném, mert látom, hogy bennfentes itt a királyi cselédség között, nem *ötödik kerék*.”

(MIKSZÁTH: A szelistyei asszonyok) [19]

Az utótag mondategység szerkezeti felépítése:

$x\bar{A}$ = nem ötödik kerék

A = Egyes szám 3. személyű (az előző mondategységben megnevezve.)

A szerkezetes állítmány részei:

A nominális állítmánynak mennyiségjelzője van, illetve szintaktikai kapcsolat van közöttük.

A szólásszintagma jelentés tekintetében itt is egységes; 'jelentős személy' az értelmezése. (Értelmezés tőlem Rné). Elemezhetnénk tovább a szólásszintagmákat, de a lényeg egyértelműnek látszik, nevezetesen az, hogy a mondatrésnyi szerkezetes alakulat igen dinamikus illeszkedik a mondatba, és rendelkezik azokkal a grammatikai tulajdonságokkal, amellyel a szintagmák általában. Vonatkozik ez a szintagmákat alkotó szavak szófajiságára, viszonyító elemekkel való ellátottságukra és elláthatóságukra, továbbá a mondatban betölthető szerepükre. A grammatikailag összekapcsolt elemek szintagmaként kaptak új jelentést, ezzel szólásszintagmává váltak; a megváltozott jelentés és az állandósult kapcsolat tette őket szólásokká. Grammatikai természetük azonban változatlan maradt, s a magyar nyelv mondatalkotási törvényeinek érvényességét példázzák.

A szólásglosszémák és szólásszintagmák egyszerre kötöttek és szabadok.

Kötöttségüket az összekapcsolt szavak új jelentése adja, s ez a kötöttség olyan mértékben rögzült a tudatunkban, hogy az sem zavar, ha mint folklór alkotás kissé módosult alakban vagy jelentésben jelenik meg a szövegben. Nagyságrendjük is fokozza a kötöttséget, az összetartozást, hisz a mondatban elfoglalható helyüket is meghatározza az, hogy glosszémák vagy szintagmák.

Szabadok is, mert jelentésükben is alkalmazkodnak a mindenkori szöveghez, és a mondatba szerkesztés is több lehetőséget tartogat a számukra. Akár a mondat szintjén, akár a mondat szintje alatt kerülnek a szövegbe, stilisztikailag fontos elemek.

Összefoglalva: Ha közelebb akarunk jutni a szólások teljesebb megismeréséhez, eredetükön, jelentésük alakulásán, stilisztikai szerepükön kívül grammatikai természetükről is többet kell tudnunk. Mivel a szólások nem szavak, hanem szavak állandó kapcsolatai — szótárakba is így kerülnek —, ebben a nagyságrendben célszerű vizsgáljunk őket. Az elemzett anyag tanúsága szerint vannak glosszéma, szintagma és mondat értékű szólások.

E dolgozatban csak az előző kettőt vallattuk: kiderült, hogy mindegyik nagyságrendjének megfelelően illeszthető a mondatba, emelhető ki onnan, látható el viszonyító eszközökkel.

Az elmondottak alapján feltételezzük, hogy a szólások nyelvtani tulajdonságait inkább mondattani — és nem szófajtani — megközelítésben célszerű vizsgáljunk, így a leíró nyelvtanokban is helyükre kerülnének, illetve helyet kapnának a grammatikai rendszerben.

- [1] O. NAGY GÁBOR, Mi a szólás MNYTK. 87. sz. 7.
 [2] VOIGT VILMOS, A szólások változatainak szintjei. Nyr. 95. 29. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv I. Bp. 1958. 124.
 [3] BENCÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ, A mai magyar nyelv. Egyetemi tankönyv Bp. 1968. 496.
 [4] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 13.
 [5] ZÉKÁNY IMRE, A magyar frazeológiai egységek vizsgálata grammatikai szempontból. Turtu 1975.
 [6] L. [4].
 [7] L. [3].
 [8] MIKSZÁTH KÁLMÁN, Jókai Mór élete és kora Krk. 19. 80. Raisz Rózsa, A szólások, szállóigék, közmondások gyűjteménye szótárszerű feldolgozásban. 1970. Kézirat
 [9] ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, Alapforma és változat kérdése a szólások vizsgálatában 1977. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadás. Kézirat
 [10] DEME LÁSZLÓ, A beszéd és a nyelv Bp. 1976. 127.
 [11] Arany János levelezése író-barátaival. Bp. 1888. I. 74.
 [12] MIKSZÁTH KÁLMÁN, Urak és parasztok Révai—Franklin é. n. 9.
 [13] Arany János levelezése író-barátaival I. 112.
 [14] Arany János levelezése író-barátaival I. 155.
 [15] DEME LÁSZLÓ, A beszéd és a nyelv Bp. 1976. 83. 87.
 [16] Arany János levelezése író-barátaival 1889. II. 387.
 [17] MIKSZÁTH KÁLMÁN, Tavaszri rügyek Révai—Franklin é. n. 83.
 [18] Arany János levelezése író-barátaival I. 313.
 [19] MIKSZÁTH KÁLMÁN, A szelistyéi asszonyok Krk. 12. 160.

ZUR GRAMMATIK DER REDEWENDUNGEN

Emma Molnár—Rozgonyi

Nachdem die Redewendungen keine Wörter, sondern stabilisierte Koppelungen von Wörtern sind, welche auch die Bedeutung zusammenhält, ist es zweckmässig, auch ihr grammatisches Gefüge in dieser Grössenordnung zu untersuchen. Wie das analysierte Material zeigt, gibt es Redewendungen im Werte von Glossemen, Syntagmen und Sätzen. In der vorliegenden Arbeit sind nur die Redewendungen glossemen und Redewendungssyntagmen analysiert: es zeigte sich, das jede ihrer Grössenordnung gemäss dem Satz eingefügt, aus ihm herausgehoben und mit Vergleichsmitteln versehen werden kann. Wir vermuten, dass es zweckmässig ist, die grammatischen Eigenschaften der Redewendungen eher in syntaktischer als in wortartlicher Näherung zu untersuchen, so würden sie auch in den beschreibenden, deskriptiven Sprachlehren einen Platz im grammatischen System erhalten.

К ВОПРОСУ О ГРАММАТИКЕ ПОГОВОРОК

Розгонинэ Эмма Молнар

Так как поговорки представляют собой устойчивые сочетания слов, связанные лексическим значением, целесообразно изучать и их грамматическую структуру. Как показывает изученный материал, существуют поговорки, соответствующие понятию глоссе, синтагмы и предложения. В данной работе мы анализировали только глоссе и поговорки-синтагмы. Выяснилось, что каждую из них можно вставить в предложение в соответствии с её смыслом или изъять её оттуда и снабдить средствами отношения. Мы предполагаем, что грамматические свойства поговорок целесообразно анализировать с синтаксической точки зрения, а не морфологической. Таким образом дескриптивная грамматика нашла бы свое место в грамматической системе.